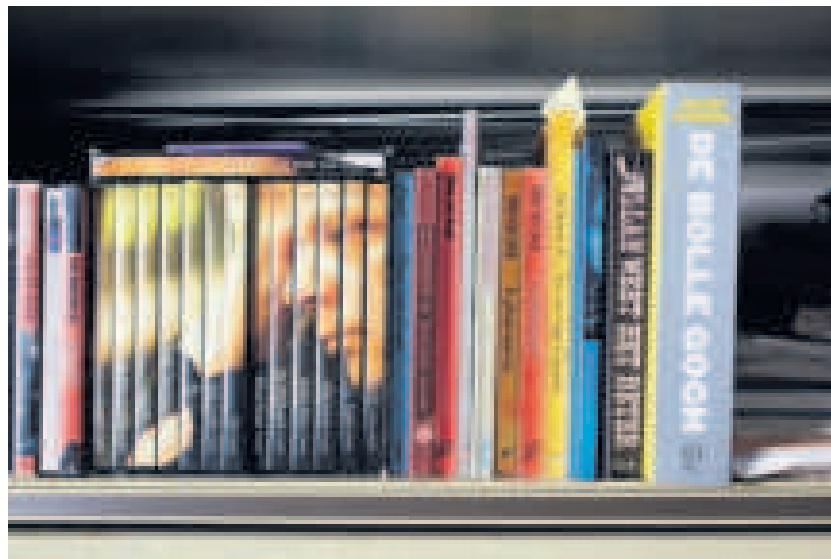

● *Achter het boek Jaap Cohen*

Soms dacht ik: Theo, hou eens op

Zeven jaar werkte historicus **Jaap Cohen** aan zijn biografie van Theo van Gogh, die dit weekend verschijnt. De filmmaker, columnist en beroepsprovocateur bleef hem tot het einde toe intrigeren. Is hij Van Gogh ook gaan begrijpen?

Door **Jan Tromp** Foto's **Daniel Cohen**

Van de duizenden brieven die Theo van Gogh in de 47 jaar dat hij leefde, schreef aan een onmetelijke kring van vrienden, bekenden en vijanden, een citaat uit een brief aan Connie Palmen: 'Lieverd, ik vind 't heerlijk je te schrijven. Op mijn manier kan ik alleen 'intiem' zijn als ik je schrijf; er moet één plek zijn waar ik niet lieg.' Hij placht te ondertekenen met 'Dag lieve meid, een dikke kus van de bolle Gogh'.

Palmen antwoordde: 'Lief Raadsel, blijf mij in godsnaam van die onbeschofte beeldschone brieven schrijven, liefst met veel lieverd, schat, mijn engel en overig zoetgevooids.' Historicus Jaap Cohen, van wie vandaag de biografie *De bolle Gogh* verschijnt, spreekt op zijn Amsterdamse kantoor, omgeven door zijn 'Theo-spullen' over 'lange, vertederende, troostende brieven' - het was juli 1995, haar grote liefde Ischa Meijer was nog maar een half jaar dood en Palmen had zich teruggetrokken in een huis in Bretagne, 'verweesd', zoals Cohen haar toestand aanduidt.

Dan komt er een wending in de correspondentie, niet ineens, maar sluipend. De toon in de brieven van Van Gogh wordt zonder herkenbare aanleiding belerend, kritiserend en ten slotte ronduit beledigend: 'Ik geloof dat Connie Palmen 't beste af is met een opgewekte hielikker', schrijft hij haar. 'Iemand die jij de baas bent,

die voor je in het stof buigt vanwege die hooggeleerde boeken.' Het draait uit op: 'Kleine prinses, ik ben zeer op je gesteld (...). Maar bespaar me je *Enkhuizer Almanak* van levenswijsheidjes; die zijn voor je (petje af) 150.000 lezers.'

Palmen weet zich 'geen raad' met de salvo's aan venijn, ze wordt er 'panisch' van en zal in een van haar antwoordbrieven de spijker op de kop slaan: 'Nog voordat ik je ontmoette heb ik mij afgevraagd waarom jij met een ongekeerde drift naar vijanden verlangt en ze vervolgens zelf scheidt. Het kan niet alleen je weezin zijn tegen huichelarij en leugens. Soms dacht ik dat je erop uit was om vermoord te worden. (...) Misschien moet je het jezelf wat moeilijker maken, of niet, engel?'

Vlammende correspondentie is het, waarover Jaap Cohen noteert: 'Omdat de brieven vol staan met openhartige beschrijvingen van herinneringen, belevenissen en fantasieën bieden ze een unieke inkijk in Theo's gemoedstoestand. Ze tonen

de twee uitersten van zijn persoonlijkheid - de empathische, gevoelige en charmante versus de manipulatieve, kwetsende en meedogenloze kant - in hun puurste vorm.'

Je laat Van Gogh zien als provocateur, als openbare treiterkop. Maar kon het ook omgekeerd, van felle vete naar zoete vrede?

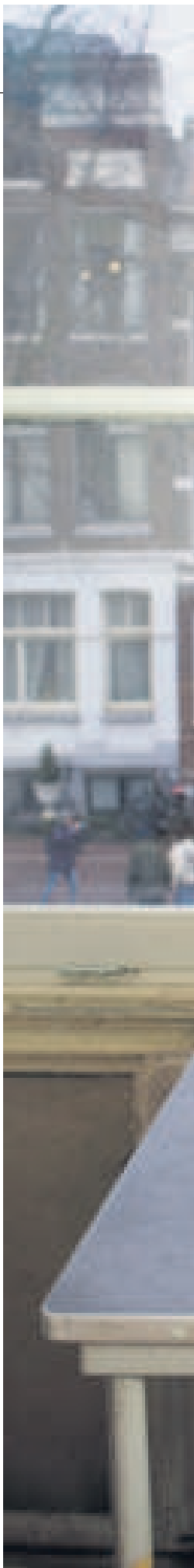
'Dat deed zich voor in zijn omgang met Fatima Elatik, een Amsterdamse moslima die eind jaren negentig, op haar 24ste, in de gemeenteraad kwam. Theo is helemaal losgegaan op haar, hij heeft haar jarenlang achtervolgd met brieven, hij plaatste intimiderende advertenties in de krant, hij vernederde haar in tal van columns.

'Uiteindelijk komt het tot een min of meer toevallige ontmoeting in café Desmet in Amsterdam. Ze kijken elkaar in de ogen en dan is het alsof al die achtervolgingen wegvallen. Later zal ze erover zeggen: 'Ik dacht: je bent eigenlijk een lief gozertje, een gekwetst jongetje dat niet gehoord wordt.' In tien minuten is een lange periode van verwijten en verwensingen zomaar verdwenen. Dat was óók een gave van Theo. Was er persoonlijk contact, dan kon hij al zijn haat achter zich laten en tegenstanders voor zich innemen.'

'Rancune is een respectabele drijfveer', luidde een van de favoriete motto's van Theo van Gogh. Onder meer jeugdvriend Thom Hoffman, Sonja

Uiteindelijk vraag je je af: hoe kunnen zoveel haat en zoveel empathie in één persoon verenigd zijn? Hoe wordt iemand zo?

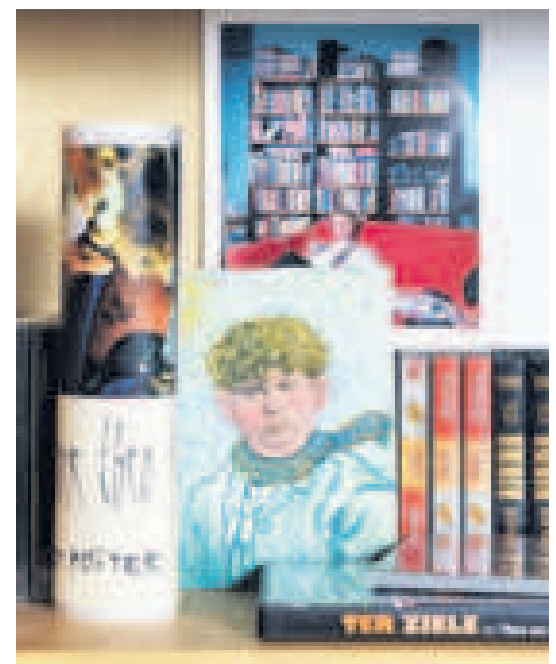
Barend en Leon de Winter kunnen ervan meepraten. Maar je schetst daarnaast hoe zacht hij kon zijn, zo lief als een marmotje. 'Lief Raadsel', schrijft Connie Palmen. Was hij ook voor jou een mysterie?

'Zeker, het is de rode draad in mijn verhaal. Uiteindelijk vraag je je af: hoe kunnen zoveel haat en zoveel empathie in één persoon verenigd zijn? Hoe wordt iemand zo? De biografie is niet uit bewondering, maar uit verwondering geschreven. Ik hoop dat het als een eerlijk boek wordt gezien.

'Over die zachtheid gesproken: vrouwen voelden zich echt door hem gehoord. Theo had in zijn leven veel en veel totaal verschillende vrouwen. Ik geloof niet dat het hem om de seks ging. Theo sprak zelf van hunkeren. Met zijn taal kon hij sowieso bijna iedereen veroveren. Ik heb mensen gesproken die mij verzekerden dat Theo van Gogh binnen een kwartier na de eerste kennismaking

degene was die hen het beste kende op de hele wereld. Hij zocht meteen de kern, vooral in zijn tv-interviews. Daarin toonde hij zich ontwapenend, complimenteus, belezen en betrokken. Ik denk dat hij de beste tv-interviewer was van zijn generatie.'

Jaap Cohen (43) is een vriendelijke man met een ernstig gezicht. Hij lijkt op zijn vader, de oud-burgemeester van Amsterdam, Job Cohen. Bijna 700 bladzijden omvat zijn biografie over de filmmaker, scenarioschrijver, columnist en programmamaker die in 2004 op brute wijze werd vermoord. De dwingende hand van het toeval wil dat Cohen op een paar honderd meter woont van de Linnaeusstraat, waar Mohammed Bouyeri op de vroege ochtend van 2 november Theo van Gogh van zijn fiets schoot en hem ritueel slachtte met een kromzwaard en een fileermes. Het was twee maanden nadat Van Gogh met de anti-islamitische publiciste en politica Ayaan

Van meerdere mensen kreeg ik te horen dat de kelder was ondergelopen. Pas later zeiden ze dan: misschien heb ik toch nog wat brieven liggen

Hirsi Ali de film *Submission* had gemaakt, over knechting van vrouwen uit naam van de Koran. Cohen vertelt dat hij erlangs fietst als hij zijn kinderen naar school brengt, langs de gedoemde plek voor de avondwinkel, doorgaans rond het tijdstip van de aanslag, tien over half negen. De huivering blijft.

Over de toedracht van de moord en wat het deed met het land van traditie en tolerantie gaat *De bolle Gogh* niet. Jaap Cohen schreef een klassieke studie naar het leven van Theo van Gogh (1957-2004), in al zijn onstuimigheid, van geboorte in een welgesteld Wassenaars milieu tot vroege dood in de artistieke inner circle van Amsterdam.

Aanvankelijk een outcast, promoveerde Van Gogh in de jaren negentig tot zuivere BN'er. Hij werd tot zijn eigen vreugde opgenomen in de culturele elite van de hoofdstad. Maar hij bleef trouw aan het uniform van de vrijgevochtene: T-shirt, afgetrapte spijkerbroek en bretels over een enorme pens, waarvan de omvang door zijn vriend Max Pam een keer is vastgesteld op 1 meter 52. Er is een foto uit 1991, Theo is gast op een oudejaarsfeest thuis bij beeldend kunstenaar Jeroen Henneman. Behalve de gastheer zien we Adriaan van Dis, Jan Mulder en Remco Campert. En Theo, vooraan op de bank, 'vrolijk en vet', zoals Van Dis vaststelde.

Jaap Cohen deed bijna zeven jaar over zijn boek. Hij voerde zo'n 150 gesprekken, zag honderden interviews terug, met Van Gogh in de rol van inter-

De week in boeken

Retourroute

Boeken die in de drukke decembermaand toch zijn blijven liggen in de winkels, staat een weinig duurzaam vervolg te wachten.

Door Emilia Menkveld

Januari is een stille maand in de boekhandel, een literair limbo na het decembergeweld. De hoge stapels boeken van Eus, Royce de Vries, Francine Oomen en Sacha Bronwasser zijn (als het goed is) danig geslonken. De golf voorjaarsboeken moet nog aanzwellen, tot het hoogtepunt in de Boekenweek, vanaf 16 maart. De winkels zijn zelfs wat leeg in deze weken. Boekhandelaren gebruiken de relatieve rust om hun voorraad op te ruimen, plaats te maken voor al het nieuws dat binnenkort weer van de persen rolt.

Maar wat gebeurt er met de onverkochte boeken? De onvermijdelijke bestsellers die toch niet zo best sellen als gehoopt? De knallers die iets te ruim werden ingekocht? De pareltjes die ondanks alle liefde en aandacht van bevlogen boekhandelaars toch de koper niet konden verleiden?

Probeer je een beeld te vormen van de zogeheten retourstromen en je verdwaalt al snel in een labyrint van regelingen tussen boekhandels, uitgevers en boekendistributeur CB. Kleine, onafhankelijke boekwinkels maken vaak afspraken met uitgevers om, bijvoorbeeld via een hogere boekhandelskorting (dat is boekenjargon voor de handelsmarge), compensatie te krijgen voor onverkochte waar - die dan in de uitverkoop, bij de kringloop of in de papierbak terecht komt.

Daarnaast bestaat er het recht van retour, waarvan vooral machtige boekhandelsketens gretig gebruikmaken: zij kopen grote stapels boeken in onder de voorwaarde dat ze die ook weer allemaal mogen terugsturen naar de uitgever. Die heeft vaak weinig keus: als je niet akkoord gaat met het recht van retour, neemt de keten helemaal geen exemplaren af - en bij winkels als Ako, Bruna of de Libris-boekhandels, met tientallen vestigingen, kan dat nogal in de papieren lopen.

Wat overblijft van de boekentorens die vorige maand zo feestelijk stonden opgesteld, gaat uiteindelijk terug naar de magazijnen van CB in Culemborg. Daar worden de exemplaren op 'winkelfrisheid' beoordeeld en eventueel vernietigd, als de uitgever dat wenst. Omdat opslag duurder is dan vernietiging en er veel te veel aanbod is voor de overgebleven ramsjverkopers, gaan in Nederland jaarlijks miljoenen boeken, winkelfris of niet, de shredder in.

Dit hele riedeltje is kostbaar voor uitgever en boekhandelaar (die de vervoerskosten delen) en bovendien: niet duurzaam. Nu is de boekensector sowieso geen pionier op het gebied van duurzaamheid, en na de klappen van corona, papierschaarste en nog altijd stijgende productiekosten is het misschien niet gek dat de focus elders ligt. Toch moet het beter, met die enorme overproductie en verspilling van inkt en papier.

Hoe dat gaat lukken, is een andere vraag. Boekhandels die onbesuisd blijven inkopen, dragen er in elk geval niet aan bij.

Foto: ANP

Özcan Akyol

viewer en geïnterviewde, en kreeg twintig verhuisdozen in de schoot geworpen, het persoonlijk archief van zijn protagonist. Een ongeordende bende was het aan knipsels, banden, agenda's, aantekeningen en brieven. Een goudmijn. 'Opeens zit je te grasduinen in de meest intieme geschriften en kattebelletjes en spullen van iemand die je daarvoor alleen maar kende van televisie.'

Veel mensen met wie Theo van Gogh ruzie had gemaakt, zorgvuldig onderhouden vetes, voelden zich niet in één keer geroepen Cohen vooruit te helpen in zijn onderzoek. Of ze nog brieven hadden van Theo. Nou, nee. Ja, er waren wel brieven geweest, maar die waren in de kelder terechtgekomen en zoals dat gaat met kelders, de kelder was onder water komen te staan. Cohen: 'Meerdere keren waren meerdere kelders onder water gelopen. Ik vermoed dat het een standaardreactie is voor mensen die aarzeling voelen. Uiteindelijk mocht ik toch langskomen en na anderhalf uur praten klonk het opeens: 'Misschien heb ik nog iets liggen.' Kreeg ik een vuistdikke stapel brieven mee.'

Je hebt een Joodse achtergrond. Theo van Gogh had een preoccupatie met de Holocaust. Oorlogsleed was in zijn ogen al gauw geëxploiteerd slachtofferleed. Hij maakte er smerige grappen over. Over de Joodse historica Evelien Gans, bij wie jij bent gepromoveerd, schreef hij dat zij 'in vochtige dromen vaak een beurt krijgt van dokter Mengele'. Heb je nooit gedacht: dat verhaal over Van Gogh moet een ander maar schrijven?

'Hij heeft haar obsceen beledigd, echt schunnig. Theo was vervuld van de Tweede Wereldoorlog. Elk jaar op 4 mei bezocht hij op de Eerebegraafplaats bij Overveen het graf van zijn oom, Theo van Gogh, verzetsman in de oorlog en gefusilleerd. Ja, ik heb nagedacht over de vraag of ik de aangewezen auteur was, maar ik wilde begrijpen hoe die oorlog hem zo in bezit had kunnen nemen. De volgende vraag zal waarschijnlijk zijn of dan niet de uitlatingen van Theo over mijn vader...'

'Een echte NSB'er, van nature', noemde hij jouw vader, omdat hij als Amsterdams burgemeester pleidooien voerde voor multiculturaliteit. Theo schreef: 'Hij is bezig een begrip te worden onder Allah's slagers: als een jood die je om een boodschap kunt sturen.' Waarom wil je te maken hebben met iemand die zo iets over je vader zegt?

'Ik snap de opgetrokken wenkbrauwen. Ergens las ik: het is net alsof de zoon van Himmler de biografie van Anne Frank schrijft. Creatief gevonden, dacht ik nog. Maar ik vond die smerige uitlatingen niet voldoende reden om ervan af te zien. Natuurlijk ben ik de zoon van mijn vader, maar ik ben ook Jaap Cohen, historicus en hevig geïnteresseerd in de verbinding tussen geschiedenis en actualiteit. Dan is Theo van Gogh een schitterende hoofdpersoon.'

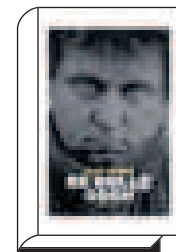
Wat zei je vader toen hij ervan hoorde?

'Hij zag aan mij dat ik het graag wilde. 'Dan moet je het vooral doen', zei hij. Ik vond het geweldig om aan het boek te werken. Steeds weer nieuwe brieven, steeds weer andere lagen, het was een schitterende zoektocht. Theo bleef me tot het einde toe intrigeren. Soms dacht ik: Theo, hou eens op, man. Altijd maar dat beledigende woord geitenneukers als het over moslims gaat. Dan riep ik tegen mijn scherm: Theo, wat schiet je daar nou mee op?'

Nou ja, dat je laat zien dat vrijheid van meningsuiting boven alles gaat.

'Ik geloof wel dat hij daar oprecht in was. Hij was bang dat vrije westerse waarden zoals het recht om te spotten, om religies te bespotten, onder druk van de islam ter discussie kwamen te staan. Voor Theo van Gogh was de vrijheid om te mogen beledigen een essentieel aspect van de vrijheid van meningsuiting. Al in de jaren tachtig zei hij: ik mag zeggen wat ik denk. Het werd een mantra. Bolkestein bewonderde hij en de Goddelijke Kale, Pim Fortuyn, vond hij geweldig. Die werd zijn echte grote held.'

Hij normaliseerde de schoffering: 'Allah is groot, Allah is machtig, heeft een lul van één meter

NON-FICTIE
Jaap Cohen
De bolle Gogh
Querido;
691 pagina's;
€ 34,99.

tachtig.' En dan was er de consequent volgehouden aanduiding van moslims als geitenneukers. Daar droop de ironie toch vanaf?

'In elk geval was het een hyperbool, een overdrijving.'

Kon de andere kant dat ook weten?

'Dat is precies de tragiek. Theo sprak een andere taal. Hij koesterde de vrije taal van de jaren zestig. Het was de taal van Monty Python, van de VPRO-shows waarin bespotten cultuurgoed was. Toen Bouyeri zijn wapen trok, reageerde Theo met: 'Maar we kunnen er toch over praten?' Het waren zijn laatste woorden en uitgerekend die laatste woorden maakten duidelijk dat hij het niet begrepen had. Er viel niet te praten. Bouyeri en hij spraken weliswaar grammaticaal hetzelfde Nederlands, maar het waren twee totaal verschillende talen.'

Wist hij dat hij eraan zou gaan, vroeg of laat?

'Er waren volop signalen, vooral in het laatste jaar. Hij schreef een brief aan zijn bureu: 'Ik stel voor dat jullie op mijn kosten gewapend glas doen aanleggen in de ramen waarachter de kinderen slapen.' Ik heb een paar citaten van hem gevonden waar je de rillingen van krijgt. 'Ik zal op straat sterven', heeft hij bijvoorbeeld gezegd.'

Was het iets tussen doodsangst en doodsverachting in?

'Ik denk dat hij aanvoelde dat hij gevaar liep. De beste manier om eraan te ontkomen was om het weg te wuiven. Voortdurend praatte hij zichzelf aan dat hij de dorpsgek was: ik sta in het telefoonboek met mijn adres, ik rijd openlijk op de fiets door de stad. Pak me maar. In zijn laatste interview heeft hij gezegd: 'Ik geloof in mijn eigen arrogantie.' Het was zijn vlucht naar voren.'

Heb jij hem begrepen?

'Hij was een raadselachtige persoonlijkheid. Dan is het interessant een schoolrapport tegen te komen waarin zijn onderwijzeres een klein portret schetst, met daarin de woorden 'enorm minderwaardigheidscomplex'. Ik ga niet psychologiseren, maar ik draag wel de elementen aan waardoor er verbanden ontstaan. Ik denk dat ik dichterbij ben gekomen.'

Ontafel je het raadsel al niet vooraan in je boek? Je citeert bij wijze van motto een passage uit een roman van de Zweedse schrijver Söderberg. De laatste twee regels luiden: 'De ziel huivert voor de leegte/ en wil tot iedere prijs contact.' Was dat Theo van Gogh?

'Voor mij wel. Hij joeg zichzelf op; vier, vijf uur slapen was genoeg. Hij had de tijd nodig, hij was altijd op zoek naar intens contact. In de vorm van vernietiging of vriendschap. Beide was goed. En beide vormen werden gevoed door eenzaamheid.' ●

WIE IS JAAP COHEN?

Jaap Cohen (1980) is historicus en schrijver. Hij promoveerde in 2015 cum laude op *De onontkoombare afkomst van Eli d'Oliveira*. Het is een uitbundig geprezen studie over vier eeuwen geschiedenis van de Portugees-Joodse familie D'Oliveira. Van 2009 tot 2016 werkte Cohen bij het Niod als onderzoeker. Sinds 2021 is hij lid van de Restitutiecommissie, die verzoeken beoordeelt over teruggave van nazi-roofkunst.